

Primo Levi

Het periodiek systeem

VERHALEN VAN EEN LEVEN

Vertaald uit het Italiaans door Frida De Matteis-Vogels

Eerste druk 1989, tiende druk 2009

Oorspronkelijke titel *Il sistema periodico*

Copyright © 1975 Giulio Einaudi editore s.p.a., Torino

Copyright Nederlandse vertaling © 1987 Frida De Matteis-Vogels en

J.M. Meulenhoff bv, Amsterdam

Vormgeving omslag Esther van Gameren

Vormgeving binnenwerk Ceevan Wee, Amsterdam

Foto voorzijde omslag Clive Streeter / Getty Images

Foto achterzijde omslag Gianni Giansanti/Sygma/Corbis

www.meulenhoff.nl

ISBN 978 90 290 8515 1 / NUR 302

Inhoud

Argon	9
Waterstof	28
Zink	36
Ijzer	45
Kalium	58
Nikkel	70
Lood	89
Kwik	103
Fosfor	114
Goud	132
Cerium	145
Chroom	154
Zwavel	167
Titaan	171
Arseen	174
Stikstof	180
Tin	189
Uranium	196
Zilver	205
Vanadium	216
Koolstof	230

*Ibergekumene tsores iz gut tsu dertseyhn.
(Over voorbije sores is het goed praten.)*

Jiddisch spreekwoord

Argon

De lucht die wij inademen bevat de zogeheten inerte gassen. Ze dragen zonderlinge, door geleerden bedachte Griekse namen, met betekenissen als ‘de Nieuwe’, ‘de Verborgene’, ‘de Trage’, ‘de Vreemdeling’. Het zijn gassen die zoals hun naam al zegt zo weinig geneigd zijn tot verandering, zo tevreden zijn met hun staat, dat ze aan geen enkele chemische reactie deelnemen, zich met geen enkel ander element verbinden, en dat is de reden waarom ze eeuwenlang door niemand zijn opgemerkt: pas in 1962 is een volhardend, vindingrijk chemicus er na lange inspanning in geslaagd om de Vreemdeling (xenon) te dwingen tot een kortstondige verbinding met het uitermate gretige, levendige fluor, wat zo’n ongelooflijk kunststuk was dat hij er de Nobelprijs voor heeft gekregen. Die gassen heten ook edele gassen, en hier kan men zich afvragen of nu werkelijk alles wat edel is inert, en alles wat inert is edel is; en ten slotte heten ze ook zeldzame gassen, hoewel een ervan, argon, de Trage, in de lucht voorkomt in de respectabele hoeveelheid van 1 procent: twintig of dertig keer zoveel als koolzuur, de stof zonder welke er geen spoor van leven zou zijn op deze planeet.

Het weinige dat ik van mijn voorouders weet doet me denken aan die gassen. Materieel gesproken waren ze niet allemaal inert, omdat ze daar de kans niet toe kregen; ze waren zelfs vrij actief, of moesten dat zijn, omdat ze hun brood moesten verdienen en omdat zekere heersende moraal bepaalt dat ‘wie niet werkt niet zal eten’; maar inert waren ze ongetwijfeld wel in hun innerlijk, geneigd tot vrijblijvende speculaties, geestige gezegdes, elegante, spitsvondige en tot niets verplichtende discussies. Het kan geen toeval zijn dat de verhalen die over hen verteld worden, hoe ge-

varieerd ook, iets onbeweeglijks gemeen hebben, een houding van waardige afzondering, van vrijwillige (of zonder morren aanvaarde) afzijdigheid van de grote stroom van het leven. Edel, inert en zeldzaam: hun geschiedenis is pover vergeleken bij die van andere, bekendere joodse gemeenschappen in Italië en Europa. Naar het schijnt zijn ze omstreeks 1500 uit Spanje via de Provence naar Piëmont gekomen; een aantal karakteristieke toponymische achternamen zou daarop wijzen, zoals Bedarida van Bédarrides, Momigliano van Montmélian, Segre (een zijrivier van de Ebro die langs Lérida stroomt, in het noordoosten van Spanje), Foà van Foix, Cavaglion van Cavaillon, Migliau van Millau; de naam van het stadje Lunel bij de monding van de Rhône, tussen Montpellier en Nîmes, is in het Hebreeuws vertaald als Jaréakh (= maan) en dat heeft de joods-Piëmontese achternaam Jarach opgeleverd.

Aangezien ze in Turijn niet welkom waren vestigden ze zich in de dorpen in Zuid-Piëmont, waar ze de zijde-industrie invoerden en ook in hun voorspoedigste perioden nooit meer waren dan een volstrekt verwaarloosbare minderheid. Ze waren niet bijzonder bemind, noch bijzonder gehaat; er is niets bekend van regelrechte vervolgingen; maar toch moeten argwaan, onbestemde vijandigheid, spot, hen in feite nog verscheidene tientallen jaren na de emancipatie van 1848 en de daaropvolgende vestiging in de steden van de overige bevolking gescheiden hebben gehouden, als het waar is wat mijn vader me over zijn jeugd in Bene Vagienna vertelde: dat zijn klasgenoten hem als de schooluitging plaagden (zonder dat daar veel kwaads in stak) door met een slip van hun jasje bij wijze van ezelsoor in hun hand geklemd te zingen: 'Varkensoren, ezelsoren, joodje wordt ermee geboren.' De toespeling op oren slaat nergens op en het gebaar was in oorsprong een bespotting van de groet die vrome joden met elkaar wisselen wanneer ze in de synagoge worden opgeroepen om uit de Thora te lezen: ze houden elkaar dan een slip van hun gebedsmantel voor, waarvan de stroken, naar aantal, lengte en

vorm nauwkeurig door het ritueel voorgeschreven, vol mystieke en religieuze betekenis zijn; maar die jongetjes wisten niets meer van de oorsprong van hun plagerij. Ik herinner er hier in het voorbijgaan aan dat spotten met de gebedsmantel even oud is als het antisemitisme zelf: de ss'ers namen de gedeporteerden hun mantels af en lieten er onderbroeken van maken, die onder de gevangenen joden in de kampen werden uitgedeeld.

Zoals dat gaat was de afwijzing wederkerig: de minderheid wierp van haar kant een barrière op tegen de hele christenheid ('gôjím', 'narelim': de 'andere volken', de 'onbesnedenen'), zodat ook hier, op provinciale schaal en in die vredige landelijke omgeving, de epische en bijbelse situatie van het uitverkoren volk ontstond. Die fundamentele kortsluiting gaf voedsel aan de goedmoedige grappen van onze ooms ('barba', baard) en tantes ('magna', groot): wijze, doorrookte patriarchen en gezellige huiskoninginnen, die zichzelf niettemin met trots 'het volk van Israël' noemden.

Wat die benaming 'oom' aangaat zeg ik er dadelijk bij dat die zeer ruim opgevat moet worden. Het is bij ons de gewoonte om elk ouder familielid, hoe ver verwijderd ook, oom te noemen; en omdat bijna alle oudere leden van de gemeenschap min of meer familie van ons zijn, is het aantal van onze ooms en tantes groot. Wanneer die ooms en tantes een hoge leeftijd bereiken (wat vaak gebeurt: al sinds Noach zijn wij mensen met een lang leven), hebben de toevoegsels 'barba' en 'magna' de neiging om langzamerhand met hun namen te versmelten en mede dankzij fraai gevonden koosnaampjes en een onvermoede klankovereenkomst tussen het Hebreeuws en het Piëmontees ten slotte uit te kristalliseren tot ingewikkelde, zonderling klinkende roepnamen die vervolgens onveranderd van generatie op generatie worden doorgegeven, mét de belevenissen en gedenkwaardige gezegden van de mensen die die namen zo lang hebben gedragen. Zie daar de ontstaansgeschiedenis van Barbaiòtô (oom Elias), Barbasachín (oom Isaac), Magnaiéta (tante Maria), Barbamôisín (oom Mozes,

van wie verteld wordt dat hij zijn twee ondersnijtanden door een kwakzalver liet trekken om de steel van zijn pijp makkelijker in zijn mond te kunnen houden), Barbasmelín (oom Samuel), Magnavigàia (tante Abigaille, die als bruid Saluzzo binnengereden was op een witte muilezel, waarmee ze over de bevroren Po uit Carmagnola was gekomen), Magnafòrina (tante Zefora, van het Hebreeuwse Tzipporà dat ‘Vogel’ betekent: een prachtige naam). Uit een nog verder verleden stamde Nonô Sacòb (opa Jacob), die in Engeland was geweest om stoffen te kopen en daarom ‘een ruitjespak’ droeg; zijn broer Barbapartín (oom Bonaparte, een naam die onder joden nog altijd veel voorkomt, ter herinnering aan hun eerste, kortstondige emancipatie onder Napoleon) was van zijn rang van oom ontheven omdat de Heer, Zijn naam zij geprezen, hem zo’n onuitstaanbare vrouw had gegeven dat hij zich had laten dopen, monnik was geworden en als missionaris naar China was vertrokken, om toch maar zo ver mogelijk van haar af te zijn.

Nona Bimba (oma Kindje) was een schoonheid, droeg een boa van struisvogelveren en was barones. Zij en haar hele familie waren door Napoleon in de adelstand verheven omdat ze hem ‘manòd’, geld, hadden geleend.

Barbarònin was lang, sterk en radicaal in zijn ideeën: hij was weggelopen uit Fossano en naar Turijn gegaan, waar hij van alles en nog wat had aangepakt. Toen hij bij het Theater Carignano aangenomen was als figurant in *Don Carlos* had hij zijn familie geschreven om de eerste voorstelling te komen zien. Oom Natàn en tante Allegra waren er, op de galerij; toen het gordijn opging en tante haar zoon als een Filistijn in volle wapenrusting zag, riep ze met al het stemgeluid waarover ze beschikte: ‘Rònin, wat doe je! Weg met dat zwaard!’

Barbamielín was een onnozelaar; hij werd in Acqui met respect behandeld en geprotegeerd, omdat de onnozelen Gods kinderen zijn en je geen ‘raca’ (stomkop) tegen hen mag zeggen. Maar ze noemden hem wel Poeleboer, sinds een ‘rashàn’ (een

godeloze) hem had wijsgemaakt dat je kalkoenen (“poele poele”) net als perziken kunt zaaien: je hoeft maar veren in de grond te planten en dan zullen de kalkoenen aan de takken komen hangen. Kalkoenen hadden trouwens een opvallend belangrijke plaats in die gevatte, goedmoedige en ordelijke familiewereld; misschien omdat ze, verwaand, lomp en driftig als ze zijn, precies de omgekeerde eigenschappen vertegenwoordigen en er zich dus toe lenen om uitgelachen te worden; of misschien gewoon omdat er met Pasen op hun kosten het befaamde, halfrituele kalkoensgehakt werd gemaakt. Zo had ook oom Pacifico een kalkoense hen, waaraan hij verknocht was geraakt. Tegenover hem woonde meneer Lattes, een muzikant. De hen kakelde en bezorgde meneer Lattes overlast, zodat die oom Pacifico verzocht zijn kalkoen tot zwijgen te brengen. Oom antwoordde hem: ‘Ik zal uw boodschap overbrengen. Mevrouw kalkoen, u wordt verzocht stil te zijn.’

Oom Gabriele was rabbijn en heette daarom ‘Barba Morénô’ (oom Meester). Toen hij aloud en bijna blind was, liep hij eens in de brandende zon van Verzuolo naar Saluzzo. Hij zag een kar aankomen, hield die aan en vroeg of hij mee mocht rijden; maar al pratend met de koetsier kwam hij gaandeweg tot de ontdekking dat het een begrafeniskar was die een dode christenvrouw naar het kerkhof bracht, iets afgrijselijks omdat, zoals in Ezechiël 44:25, 26 te lezen staat, een priester die een dode aanraakt of al was het maar een kamer binnengaat waar een dode ligt, zeven dagen lang onrein is. Hij sprong overeind en schreeuwde: ‘Ik heb met een “pegartà” (dood mens) gereisd! Stop, koetsier!’

Meneer Grassiadiô en meneer Còlômbô waren twee vrienden-vijanden die volgens de legende gedurende onafzienbaar lange tijd tegenover elkaar hadden gewoond, aan weerskanten van een steegje in de stad Moncalvo. Meneer Grassiadiô was vrijmetselaar en heel erg rijk; hij schaamde zich er een beetje voor dat hij jood was en had een ‘gôia’, dat wil zeggen een christenvrouw getrouwd, met blonde haren zo lang dat ze de grond raakten, die

hem de horens opzette. Die gôia werd, hoewel ze dus een gôia was, Magna Ausilia genoemd, wat erop wijst dat ze tot op zekere hoogte door de familie werd geaccepteerd; ze was de dochter van een zeeapitein die meneer Grassiadiô een dikke, veelkleurige papegaai cadeau had gegeven die uit Guyana kwam en in het Latijn kon zeggen ‘Ken uzelf.’ Meneer Cólômbô was arm en Mazziniaan;* toen de papegaai zijn intrede deed, had hij een kale kraai gekocht en die leren spreken. Als de papegaai zei: ‘Nosce te ipsum’, antwoordde de kraai: ‘Wees wijzer.’

Maar over de pegartà van oom Gabriele, de gôia van meneer Grassiadiô, de manòd van Nona Bimba en de havertà waar we het nog over zullen hebben, moet ik hier nu iets zeggen. ‘Havertà’ is een zowel naar vorm als naar betekenis verbasterd Hebreeuws woord dat een zware gevoelslading heeft. Eigenlijk is het een geïmproviseerde vrouwelijke vorm van havèr = kameraad; het staat voor ‘dienstmeisje’, maar heeft de bijbetekenis van een vrouw van lagere stand, ander geloof en andere zeden, die men noodgedwongen huisvesting verleent; een havertà is naar haar aard slonzig en brutaal en roddelt per definitie over de gewoontes en opvattingen van haar meesters, zodat die zich verplicht zien om zich in haar tegenwoordigheid van een jargon te bedienen waartoe zoals men begrijpen zal het woord havertà zelf behoort, evenals de andere woorden die ik hierboven noemde. Dat jargon is nu bijna geheel verdwenen; een of twee generaties geleden telde het nog enige honderden woorden en gezegden, meestal bestaand uit Hebreeuwse wortels met Piëmontese achtervoegsels en verbuigingen. Een oppervlakkige beschouwing ervan volstaat om te begrijpen dat het een goochem dieventaaltje is, bedoeld om in tegenwoordigheid van gôjim over die gôjim te kunnen spreken of om met scheldwoorden en verwensingen die

* Giuseppe Mazzini (1805–1872), nationalist en revolutionair uit de tijd van de Italiaanse eenheidsstrijd.

ze toch niet kunnen begrijpen zijn gram te halen tegen het re-
giem van uitsluiting en onderdrukking dat diezelfde gôjím heb-
ben ingesteld.

Het historisch belang van dat jargon is gering, omdat het nooit
door meer dan enige duizenden mensen gesproken is, maar men-
selijk gesproken is het allerinteressantst, zoals trouwens alle
grensoverschrijdende bastaardtalen. Het werkt namelijk verba-
zend komisch door de tegenstelling tussen de schering van het
karige, sobere en laconieke Piëmontese dialect, dat hoogstens als
défi ooit geschreven wordt, en de inslag van het Hebreeuws, die
aloude taal van de vaders, heilig en plechtig, zo gelaagd als de
aardkorst, gepolijst door de millennia als de bedding van een glet-
sjer. Die tegenstelling weerspiegelt een tweede tegenstelling, de
essentiële tegenstrijdigheid van het jodendom in de diaspora,
verspreid als het is onder de ‘andere volken’ (de ‘gôjím’, nog-
maals), verdeeld tussen een goddelijke roeping en de dagelijkse
misère van de ballingschap; en die weer een derde van veel alge-
mener aard, de tegenstrijdigheid van de menselijke staat als zoda-
nig, omdat de mens een centaur is, een knoedel van vlees en
geest, van goddelijke adem en stof. Het joodse volk heeft dat
conflict na zijn verstrooiing lange tijd aan den lijve ondervonden
en daaruit behalve zijn wijsheid zijn humor geput, die in de Bij-
bel en bij de profeten immers ontbreekt. Het Jiddisch is door-
drenkt van die humor en dat gold binnen zijn bescheiden gren-
zen ook voor het bizarre taaltje van onze vaders in dit land, dat
ik hier wil memoreren voor het geheel verdwijnt: een nuchter,
goedmoedig taaltje, dat alleen oppervlakkig beschouwd gods-
lasterlijk zou kunnen lijken, maar dat in werkelijkheid getuigt van
een hartelijke, eerbiedig-familiaire omgang met God, Onze-Lie-
ve-Heer, Adonai Eloénô, Cadòss Barôkhú.

Dat het een taal van vernederden is blijkt op het eerste gezicht:
het kent bijvoorbeeld geen (immers overbodige) woorden voor
‘zon’, ‘mens’, ‘dag’, ‘stad’, maar wel voor ‘nacht’, ‘verstoppén’,
‘geld’, ‘gevangenis’, ‘droom’ (dit laatste bijna uitsluitend in de

uitdrukking ‘bahalòm’, ‘dat had je gedroomd’, die aan het eind van een mededeling wordt toegevoegd om de gesprekspartner, en hem alleen, te doen begrijpen dat het gezegde een geintje is en het omgekeerde wordt bedoeld), ‘stelen’, ‘ophangen’ enzovoort; er bestaat verder een flink aantal pejoratieven, waarmee soms oordelen over mensen worden uitgedrukt, maar die hun dienst typerenderwijs vooral bewijzen wanneer bijvoorbeeld twee echtelieden voor de toonbank van een christenwinkel staan en niet tot een aankoop kunnen besluiten. Ik noem: ‘n saròd’, een pluralis majestatis die niet meer als zodanig wordt gevoeld (van het Hebreeuwse ‘tzarà’ = ongeluk), waarmee een waardeloos voorwerp of persoon wordt aangeduid; daarvan bestaat ook het haast vertederende verkleinwoord ‘saròdín’, en ik zou niet graag willen dat het vernietigende koppel ‘saròd e senssa manòd’ verloren ging, gezegd door de koppelaar (‘maròsàv’) van lelijke meisjes zonder geld; ‘hasirúd’, een abstract verzamelwoord afgeleid van ‘hasír’ = zwijn, en dus ongeveer gelijk aan ‘zwijnerij’. Hier valt op te merken dat de u(oe)-klank in het Hebreeuws niet bestaat; er bestaat wel een achtervoegsel ‘ut’ dat dient om abstracties te vormen (bijvoorbeeld ‘malkhút’, koninkrijk, van ‘mélekh’, koning), maar dat mist de uitgesproken ongunstige bijbetekenis die ‘úd’ had in het jargon.

Dat deze en dergelijke termen ook veel in winkels gebruikt werden, door de baas en zijn bedienden in tegenwoordigheid van de klanten, ligt voor de hand; in Piëmont was de textielhandel in de vorige eeuw voor een groot deel in joodse handen, wat een bijzonder sub-jargon heeft opgeleverd dat door de niet altijd joodse bedienden die op hun beurt bazen werden in stand is gehouden en in veel winkels nog altijd gesproken wordt, door mensen die stomverbaasd zijn als ze horen dat ze Hebreeuwse woorden gebruiken. Zo bezigen sommigen bijvoorbeeld nog de uitdrukking ‘na vesta a kiním’ voor ‘een gespikkeld pak’: welnu, ‘kiním’ zijn luizen, de derde van de tien plagen van Egypte, die in het joodse paasritueel al zingend worden opgesomd.

Dan is er een voorraadje minder nette woorden, die niet alleen in hun eigenlijke betekenis te pas komen als er kinderen in de buurt zijn, maar ook als scheldwoorden gebruikt kunnen worden en in dat laatste geval, vergeleken bij de overeenkomstige Italiaanse of Piëmontese termen, niet alleen het al genoemde voordeel van onbegrijpelijkheid hebben, maar ook nog het grote voordeel dat men zijn hart kan luchten zonder zijn mond te branden.

Ongetwijfeld interessanter voor de zedenhistoricus zijn de enkele termen die te maken hebben met het katholieke geloof. De oorspronkelijke Hebreeuwse vorm is in dit geval veel radicaler verbasterd, om twee redenen: ten eerste was geheimtaal hier strikt noodzakelijk, omdat als niet-joden zouden begrijpen waar het over ging een aanklacht wegens heiligschennis het gevolg kon zijn; ten tweede had de verbastering hier het vooropgezette doel om de magisch-sacrale inhoud van die woorden te ontkennen, nietig te verklaren, en er op die manier alle bovennatuurlijke kracht aan te ontnemen; om dezelfde reden bestaan er in alle talen voor de duivel een menigte vergoelijkende schertsnamen, zodat je over hem kunt spreken zonder zijn naam te noemen. De (katholieke) kerk heette 'tônevà', een woord waarvan ik de oorsprong niet heb kunnen achterhalen en waar waarschijnlijk niets Hebreeuws aan is dan de klank, terwijl de synagoge, met bescheiden trots, eenvoudig 'scòla' werd genoemd, de plaats waar men leert en zijn opvoeding krijgt, en dienovereenkomstig ook de rabbijn niet 'rabbi' of 'rabbénu' (onze rabbi) heette, maar 'Moré-nô' (onze meester) of 'Khakàm' (hij die het weet). In de scòla wordt men immers niet lastiggevalen met de afschuwelijke 'Khaltrúm' van de christenen: 'Khaltrúm', of 'Khantrúm', slaat op de katholieke godsdienstoefening en geloofsbeleving, onverdraaglijk omdat die polytheïstisch is en vooral omdat er zoveel beeltenissen bij worden gebruikt ('Gij zult geen andere goden voor mijn aangezicht hebben; gij zult u geen gesneden beeld, noch enige gelijkenis maken... en gij zult u voor die niet buigen,

noch hen dienen', Exodus 20:3-5); omdat het een afgodendienst is kortom. Ook de oorsprong van dit woord, geladen met afgrijzen, is duister en vrijwel zeker niet Hebreeuws, al bestaat er in andere joods-Italiaanse bastaardtalen het adjectief 'khalto' in de betekenis van 'bigot', dat vooral wordt gebruikt om het beelden aanbidden van de christenen aan te duiden.

'A-issà' is de Madonna (het betekent gewoon 'de vrouw'); geheel en al duister en ondoorgroendelijk, zoals te verwachten viel, is het woord 'Odò', waarmee men als dat werkelijk niet anders kon Christus aanduidde, met gedempte stem en een schichtige blik op de aanwezigen; over Christus kan men maar beter zo weinig mogelijk spreken, want de legende van het volk dat God heeft vermoord heeft nog altijd een taai leven.

Tal van andere woorden kwamen regelrecht uit het ritueel en de heilige boeken, die de in de vorige eeuw geboren joden nog meer of minder vlot in het origineel konden lezen en dikwijls ook grotendeels begrijpen; maar in het jargon werden de betekenissen van die woorden naar eigen goeddunken vervormd of uitgebreid. De wortel 'shafòkh', die 'uitstorten' betekent en voorkomt in psalm 79 ('Stort uw grimmigheid uit over de volken die u niet kennen, en over de koninkrijken die uw naam niet aanroepen') hadden onze voormoeders verwerkt tot de huiselijke uitdrukking 'fé sefòkh', 'sefòkh maken', een kiese omschrijving van de oprispingen van zuigelingen. Van 'rúakh', meervoud 'ruk-hòd', dat 'adem' betekent, een verheven woord dat men in het duistere en prachtige tweede vers van de Genesis kan lezen ('De adem Gods zweefde boven de wateren') was 'tiré 'n ruàkh', 'een wind uitblazen' gemaakt, in zijn verschillende fysiologische betekenissen, wat een idee geeft van de bijbelse familiariteit van het uitverkoren volk met zijn Schepper. Als voorbeeld van praktische toepassing is ons de uitspraak overgeleverd van tante Regina, die met oom David in Café Fiorio in de via Po zat: 'Davidin, bat la cana, c'as sentô nèn le rôkhòd!' ('Daafje, stamp met je stok, dat ze je winden niet horen!'), waaruit een liefdevolle echtelijke

intimiteit spreekt. Wat de stok aangaat, die was in die tijd een statussymbool, net als nu om iets te noemen eersteklas reizen in de trein; mijn vader bezat er bijvoorbeeld twee, een van bamboe voor gewone dagen en een van palmhout met een handvat met zilverbeslag voor de zondag. Die stok diende hem niet om op te steunen (dat had hij niet nodig), maar om er joviaal mee door de lucht te zwaaien en al te opdringerige honden van zijn weg te verwijderen; als scepter, kortom, om zich mee te onderscheiden van het vulgus.

‘Barakhà’ is de zegenspreuk: een vrome jood moet er dagelijks meerdere honderden uitspreken en hij doet dat met een blij gemoed, omdat hij zodoende de duizendjarige dialoog met de Eeuwige onderhoudt, die in elke barakhà geprezen en gedankt wordt voor zijn gaven. Nonô Leônín was mijn overgrootvader, woonde in Casale Monferrato en had platvoeten; de steeg voor zijn huis was een keienwegje en hij had er moeite mee om over die keitjes te lopen. Toen hij op een morgen zijn huis uit kwam vond hij zijn straatje geplaveid en riep uit de grond van zijn hart: ‘N abrahkà a côi gôjím c’a l’an fâit i lòsi!’ (‘Gezegend die ongelovigen die de straat hebben gemaakt!’) Als vervloeking diende de eigenaardige combinatie ‘medà meshônà’, letterlijk ‘vreemde dood’, ontstaan in navolging van het Piëmontese ‘assidènt’ (‘krijg een ongeluk’). Aan diezelfde Nonô Leônín wordt de ondoordringelijke verwensing ‘c’ai takèissa ’na medà meshôna fâita a paraqua’ toegeschreven: ‘laat-ie doodvallen als een paraplu.’

Ik mag zeker Barbaricô niet vergeten, die in tijd en ruimte dicht bij me staat, zodat het niet veel had gescheeld (maar één generatie) of hij was mijn oom in de eigenlijke betekenis van het woord geweest. Aan hem heb ik een persoonlijke en dus levendige en genuanceerde herinnering, niet ‘figé dans une attitude’, zoals de legendarische personages over wie ik het tot dusver heb gehad. De vergelijking met inerte gassen waarmee ik deze bladzijden begonnen ben is bij uitstek van toepassing op Barbaricô.

Hij had medicijnen gestudeerd en was een goede dokter geworden, maar hij hield niet van de wereld. Dat wil zeggen, hij hield van mensen, vooral van vrouwen, en van buiten, van licht en lucht; maar niet van hard werken, ratelende karren, carrière maken, zijn brood verdienen, plichten, afspraken en vaste tijden; van niets kortom dat het drukke leven van de stad Casale Monferrato in het jaar 1890 uitmaakte. Hij had weg willen gaan, maar daar was hij te lui voor. Zijn vrienden en een vrouw die van hem hield en die hij van zijn kant met verstrooide welwillendheid gedoogde haalden hem over om naar de post van scheepsdokter op een oceaanstomer te solliciteren; hij kreeg die baan zonder moeite, maakte één reis van Genua naar New York en nam toen hij weer in Genua was zijn ontslag, omdat er in Amerika ‘a’j’era trop bôrdél’, te veel herrie was.

Daarna vestigde hij zich in Turijn. Hij had achtereenvolgens verscheidene vrouwen, die hem allemaal op het goede pad wilden brengen en met hem wilden trouwen, maar hij vond zowel het huwelijk als een echte dokterspraktijk te veeleisend. Omstreeks 1930 was hij een bedeesd oud mannetje geworden, krom, morsig en verschrikkelijk bijziend, hij leefde met een dikke, vulgaire gôia, van wie hij zich van tijd tot tijd zwakjes trachtte te ontdoen en die hij beurtelings ‘na sôtià’, ‘na hamortà’, ‘na gran beemà’ noemde (een gekkin, een ezelin, een groot beest), maar zonder venijn, integendeel, met een ondertoon van onverklaarbare tederheid. Die gôia ‘a vòria fina félo samdé’, wilde hem zelfs laten dopen (letterlijk: verderven), maar dat had hij altijd geweigerd, niet uit religieuze overtuiging, maar uit gebrek aan initiatief en uit onverschilligheid.

Barbaricô had niet minder dan twaalf broers en zusters, die zijn levensgezellin met de spottende, wrede bijnaam ‘Magna Môrfina’ betitelden: spottend omdat het arme mens, gôia en bovendien nog kinderloos als ze was, alleen maar een magna kon zijn in een uiterst beperkte of zelfs in zijn tegendeel verkerende zin, een ‘on-magna’, iemand die zeer beslist niet van de familie was; en

wreed omdat die naam een waarschijnlijk onverdiende en in elk geval onbarmhartige toespeling was op zeker gebruik van de receptuur van Barbaricô.

Ze woonden met hun tweeën op een zolder in de Borgo Van-chiglia, rommelig en vuil. Oom was een uitstekend dokter, vol menselijke wijsheid en medische intuïtie, maar hij lag de hele dag op zijn bed boeken en oude kranten te lezen; hij was een aandachtig, opmerkzaam, veelzijdig en onvermoeibaar lezer, ondanks het feit dat zijn bijziendheid hem dwong om het drukwerk op drie vingers afstand van zijn bril te houden, waarvan de glazen zo dik als flessenbodems waren. Hij stond alleen op als een patiënt hem liet halen, wat vaak gebeurde, omdat hij zich bijna nooit liet betalen; zijn patiënten waren arme mensen die aan de rand van de stad woonden en van wie hij als betaling een half dozijn eieren accepteerde, of sla uit de moestuin, of een paar afgedragen schoenen. Hij liep naar ze toe, omdat hij geen geld had voor de tram; als hij op straat, in de mist van zijn bijziendheid, een meisje ontwaarde, ging hij op haar af en draaide op een handbreed afstand om haar heen om haar nauwkeurig te bekijken, tot verbazing van het meisje in kwestie. Hij at bijna niets en had in het algemeen geen behoeften; hij was over de negentig toen hij stierf, wat hij deed met discretie en waardigheid.

Al even afkerig van de wereld als Barbaricô was Nona Fina, een van vier zusters die alle vier Fina heetten: die eigenaardige naamgeving was te wijten aan het feit dat ze alle vier achtereenvolgens in Bra bij dezelfde min waren geweest, die Delfina heette en al haar zoogkinderen zo noemde. Nona Fina woonde in Carmagnola, op een eerste verdieping, en kon prachtig haakwerk maken. Toen ze achtenzestig was had ze een lichte ongesteldheid, een 'opvlieger', zoals dames toen plachten te hebben en tegenwoordig geheimzinnigerwijs niet meer; van die tijd af kwam ze twintig jaar lang, dat wil zeggen tot haar dood, haar kamer niet meer uit. Op sabbat verscheen ze op haar balkonnetje vol geraniums, broos en kwijnend, om de mensen die uit de scòla kwa-

men toe te wuiven. Maar in haar jeugd moest ze heel anders zijn geweest, als het waar is wat van haar verteld wordt: namelijk dat ze eens toen haar man de rabbijn van Moncalvo, een man vermaard om zijn geleerdheid, te eten had gevraagd, hem stiekem 'na cõtletta 'd hasír', een varkenskoteletje, had voorgezet, omdat er niets anders in huis was. Haar broer Barbarafín (Rafaël), die voor zijn promotie tot Barba bekendstond als 'l fieul (de zoon) 'd Môisé 'd Celín, was toen hij al een rijpe leeftijd had bereikt en schatrijk was geworden van de manòd die hij met zijn leveranties aan het leger had verdiend verliefd geworden op de wondermooie Dolce Valabrega uit Gássino; hij durfde haar zijn liefde niet te bekennen en schreef haar liefdesbrieven die hij niet verstuurde en waarop hij zelf de hartstochtelijke antwoorden schreef.

Ook Marchín, ex-barba, had een ongelukkige liefdesaffaire. Hij was verliefd geworden op Susanna (wat in het Hebreeuws 'lelie' betekent), een nijvere, godvruchtige huisvrouw die het eeuwenoude geheim van de bereiding van ganzenworst bezat; die worst wordt gestopt in de hals van het beest zelf, wat tot gevolg heeft dat er in het Lassòn Acòdesh (de 'heilige taal', dat wil zeggen het jargon waar we het hier over hebben) niet minder dan drie synoniemen voor 'hals' zijn overgeleverd. Het eerste, 'mahané', is neutraal en wordt in technische en algemene zin gebruikt; het tweede, 'savàr', komt alleen voor in uitdrukkingen als 'a rota 'd savàr', hals over kop; het derde, 'khanèc', is een uiterst geladen term waarmee de hals als vitale doorgang die verstopt, verstikt, afgesneden kan worden wordt bedoeld, en die gebruikt wordt in krachttermen als 'c'at resta ant 'l khanèc', 'ik wou dat het je in de strot bleef steken'; 'khanichèssè' betekent 'zich verhangen'. Om op Susanna terug te komen, Marchín was haar bediende en hielp haar zowel in haar geheimzinnige keukenlaboratorium als in haar winkel, waar worsten, rituele gebruiksvoorwerpen, amuletten en gebedenboeken door elkaar op de planken uitgesteld lagen. Susanna wou hem niet hebben, en Marchín zette haar dat gruwelijk betaald door het worstrecept aan een goj te

verkopen. Men moet aannemen dat die goj de waarde ervan niet heeft beseft, want na de dood van Susanna (die in historische tijden plaatsgreep) was er nergens meer ganzenworst die zijn naam en de traditie waardig was te krijgen. Door die laaghartige wraak verloor oom Marchín het recht om oom genoemd te worden.

Schim onder de schimmen, eindeloos inert, gehuld in een dikke sluier van de ongelooflijkste legenden en in al zijn vezels verstart tot ‘oom’, was Barbabramín uit Chieri, oom van mijn grootmoeder van moederskant. Hij was al jong schatrijk doordat hij van de plaatselijke adel tal van landerijen had gekocht, van Chieri tot het land om Asti toe; en zijn familieleden, die op de erfenis rekenden, joegen hun bezittingen erdoor met banketten, bals en reizen naar Parijs. Maar het gebeurde dat zijn moeder, tante Milca (‘Koningin’) ziek werd en er na langdurige twist met haar echtgenoot in toestemde om een havertà, oftewel een dienstmeid, te nemen, iets wat ze tot die tijd toe resoluut geweigerd had; ze had, uit een voorgevoel, nooit vrouwen in huis gewild. Met de logica van het onvermijdelijke ontvlamde Barbabramíns liefde voor die havertà, waarschijnlijk het eerste niet totaal ongenaakbare vrouwelijke wezen dat hij van dichtbij meemaakte.

De naam van die meid is niet overgeleverd, maar wel enige van haar eigenschappen. Ze was een bloeiende schoonheid en bezat schitterende ‘khalaviòd’ (‘borsten’: een woord dat in het klassieke Hebreeuws niet bestaat, al kent dat wel ‘khalàv’, ‘melk’). Ze was natuurlijk een brutale gôia en kon lezen noch schrijven, maar des te beter koken. Ze was een boerenvrouw, ‘n pônaltà’ en liep op blote voeten door het huis. En precies op al die dingen werd oom verliefd: op haar kuit, op haar ongelikte taalgebruik en op de heerlijke hapjes die ze kookte. Hij zei niets tegen haar, maar deelde zijn vader en moeder mee dat hij haar wenste te trouwen; die werden razend, en oom ging naar bed. Daar bleef hij tweeëntwintig jaar.

Over hoe Barbabramín die jaren heeft doorgebracht lopen de

meningen uiteen. Ongetwijfeld heeft hij een groot deel ervan verslapen en verspeeld; men weet met zekerheid dat hij zich financieel ruïneerde doordat hij ‘geen couponnen knipte’ (van de schatkistbiljetten) en doordat hij het beheer van zijn landerijen had toevertrouwd aan een ‘mamsér’ (‘bastaard’) die ze voor een krats aan een stroman verkocht; tante Milca’s voorgevoelens kwamen uit, want oom sleepte zijn hele familie in zijn ondergang mee en tot de dag van vandaag betreurt men daarvan de gevolgen.

Er wordt ook verteld dat hij las en studeerde en ten slotte een faam van wijsheid en rechtvaardigheid verwierf, zodat er delegaties van de notabelen van Chieri aan zijn bed verschenen om hun geschillen te laten beslechten; en ten slotte wordt er verteld dat de weg naar datzelfde bed die bewuste havertà niet onbekend was en dat ooms vrijwillige clausuur althans in de eerste jaren werd afgewisseld met nachtelijke uitstapjes naar het café beneden om te biljarten. Maar al met al bleef hij in bed, bijna een kwart eeuw lang, en toen tante Milca en oom Salomon dood waren trouwde hij de havertà en nam ook haar voorgoed mee naar bed, omdat hij in de loop van de tijd zo zwak was geworden dat hij niet meer op zijn benen kon staan. Hij stierf arm, maar roemrucht, zat van jaren en in vrede des geestes, in het jaar 1883.

De Susanna van de ganzenworst was een nicht van Nona Màlia, mijn grootmoeder van vaderskant, die voortleeft in de gedaante van een koket, fraai opgetut popje op enkele in 1870 genomen artistieke foto’s, en in die van een gerimpeld, humeurig, slonzig en fabelachtig doof oud mensje in mijn verste kinderherinneringen. Zelfs nu nog komen er, onbegrijpelijkerwijs, uit de verste hoeken van onze kasten kostbare erfstukken van haar tevoorschijn: zwarte, met gitten bestikte kanten sjaals, fijne zijden borduursels, een mof van marterbont aangevreten door de moten van vier generaties, zwaar zilveren bestek met haar initialen erin: alsof ook nu, bijna vijftig jaar later, haar rusteloze geest nog altijd door ons huis waart.

In haar goede dagen stond ze bekend als de ‘hartenbreekster’: ze werd al heel vroeg weduwe en het gerucht ging dat mijn grootvader zich van kant had gemaakt uit wanhoop over haar trouweloosheid. Ze bracht, met een spartaanse discipline, drie zoons groot en liet ze leren; maar toen ze al op leeftijd was liet ze zich verleiden tot een huwelijk met een oude christendokter, imposant, baardig en zwijgzaam, en van die tijd af begon ze gierig en zonderling te worden, hoewel ze in haar jeugd vorstelijk royaal was geweest, zoals mooie en veelbeminde vrouwen dat plegen te zijn. Met de jaren zonderde ze zich volledig af van haar familie (voor wie ze overigens nooit erg veel moet hebben gevoeld). Ze woonde met de dokter in de via Po, in een behuizing zonder licht of lucht waar in de winter een spaarkachelletje de enige warmtebron was, en gooide niets meer weg omdat alles nog te pas kon komen: zelfs de korsten van de kaas niet, noch de zilverpapiertjes van de chocola, waar ze zilverballen van maakte die ze naar de missie stuurde ‘om een zwartje te redden’. Misschien omdat ze bang was zich in de beslissende keus te vergissen ging ze de ene dag naar de scòla in de via Pio v en de andere naar de parochiekerk van de H. Octavius, en naar het schijnt ging ze zelfs, godslasterlijkerwijs, te biecht. Ze stierf in 1928, meer dan tachtig jaar oud en bijgestaan door een koor van buurvrouwen die al net zulke in het zwart gestoken, halfdemente vogelverschriksters waren als zijzelf en aangevoerd werden door een kenau die Madama Scilimberg heette; onder de pijn aanvallen van haar nierkoliek door hield oma tot haar laatste snik die Scilimberg in de gaten, uit angst dat ze de ‘maftèkh’ (sleutel) die onder haar matras lag zou vinden en haar haar ‘manòd’ en haar ‘hafassím’ afhandig zou maken (haar juwelen, die overigens allemaal vals bleken).

Toen ze dood was hadden haar zoons en schoondochters, walgend en onthutst, wekenlang werk om de berg huishoudelijk wrakgoed die het huis tot in alle hoeken en gaten vulde te schiften. Nona Mália had alles door elkaar bewaard, fijne spullen en

weezinwekkende troep. Uit de deftige kasten van ingelegd notenhout kwamen legers wandluizen, verblind door het licht, naar buiten, plus nooit gebruikte linnen lakens en andere die tot de draad versleten waren en eindeloos versteld; gordijnen en spreien van ‘double face’ damast; een collectie opgezette kolibri’s, die bij de eerste aanraking tot stof vergingen; in de kelder lagen honderden flessen kostelijke wijn, allemaal azijn geworden. Er werden acht gloednieuwe overjassen van de dokter gevonden, vergeven van de kamfer, plus de enige die hij ooit van haar had mogen dragen en die vol stoplappen en dichtgenaaide scheuren zat, met een kraag die glom van het vet en een vrijmetselaarsinsigne in de zak.

Ik herinner me bijna niets van die oma, die mijn vader op zijn Frans *Maman* noemde (ook als hij niet met, maar over haar sprak) en wier zonderlinge hebbelijkheden hij met wellust placht te beschrijven, maar nauwelijks in toom gehouden door een restje kinderlijk ontzag. Mijn vader nam me elke zondagochtend mee om Nona Mália te bezoeken; we wandelden langzaam de via Po af en hij bleef elk ogenblik staan, om alle katten aan te halen, aan alle truffels te ruiken en in alle tweedehands boeken te bladeren. Mijn vader was de ingenieur, wiens zakken altijd bulkten van de boeken en die alle kruideniers kenden omdat hij de prijs van de ham met zijn rekenlineaal placht na te rekenen. Niet dat hij die ham met een licht hart kocht; eerder bijgelovig dan gelovig als hij was, viel het hem zwaar om de regels van de Kasherút te breken, maar ham vond hij zo lekker dat hij elke keer weer als hij de verleidelijke etalages zag bezweek, zuchtend, binnensmonds scheldend en met een schuinse blik op mij, alsof hij mijn oordeel vreesde of hoopte op mijn medeplichtigheid.

Wanneer we op de duistere overloop van oma’s huis in de via Po aangekomen waren, trok mijn vader aan de bel en schreeuwde in oma’s oor als ze open kwam doen: ‘Hij is de eerste van de klas!’ Oma liet ons met zichtbare tegenzin binnen; ze ging ons voor door een lange reeks stoffige, onbewoonde kamers, waarvan er een, vol sinistere instrumenten, de half in onbruik geraakte

praktijkkamer van de dokter was. De dokter zagen we haast nooit en ik voor mij had daar ook geen enkele behoefte aan, sinds de dag waarop ik mijn vader aan mijn moeder had horen vertellen dat als hij stotterende kinderen te behandelen kreeg, hij het draadje onder hun tong met een schaar doorknipte. Aangekomen in de mooie kamer haalde oma de doos met chocolaatjes tevoorschijn, altijd dezelfde, en gaf me er een. Er zaten wormen in die chocola, en ik liet het in de grootste verlegenheid in mijn zak verdwijnen.